



Gazzâlî, *Cevâhirü'l-Kur'ân ve Dürerüh*,

Beyrut: Dârü'l-Minhâc, 2019, 9789953541068, 272 s.

Sabahattin Gümüş*

Başlıklar altına alınmamış devâsa bir bilginin genel tasnifini yapabilmek için bu bilginin derin düşünceyle yoğrulması ve zihinde mütemâdiyen canlı tutulması şarttır. Bu durum, yaklaşık yirmi üç sene zarfında inmiş olan Kur'an'la ilgili oluncu sözünü ettiğimiz iş için gösterilmesi gereken çabanın daha meşakkatli olacağı muhakkaktır. Kur'an'daki âyetlerin bugün okuduğumuz kitaplarda olduğu gibi konu başlıkları altında tertip edilmediği bilinen bir gerçektir. Ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde ele alındığı üzere âyetlerin peyderpey inmesinin bir takım hikmet ve sebepleri bulunmaktadır. Bunun da Kur'ân'ın nevi şahsına münhasır bir hâli olduğu bilinmektedir. Ancak böyle bir gerçeklik, âyetlerin konular temelinde düşünülemediği veya kategorize edilemediği şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim Gazzâlî (ö. 505/1111) *Cevâhirü'l-Kur'ân ve Dürerüh* adlı eserinde bu hususta bize bir perspektif çizmiştir.

Gazzâlî, *Cevâhirü'l-Kur'ân*'ı üç bölüme ayırmışsa da üçüncü bölümün, *Kitâbü'l-Erba'in fi Usûliddîn* adıyla müstakil bir kitap olarak değerlendirilebileceğini ifade etmektedir. (s. 41, 44). Sağlanan bu seçim kolaylığından olacak ki

* Arş. Gör. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü Tefsir Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, sabahattin@fsm.edu.tr, orcid.org/0000-0002-4027-8934

hemen hemen tüm yayınevleri üçüncü bölümü eklemeyerek *Cevâhirü'l-Kur'ân*'ı iki bölüm şeklinde basmışlardır. Musannif birinci bölümdeki bilgileri “ön bilgiler” (mukaddimât/sevâbık), ikinci bölümdekileri “amaç bilgiler” (makâsıd), üçüncüdekileri ise “ek bilgiler” şeklinde nitelendirmektedir. Birinci bölümdeki bilgileri on dokuz başlık altında toplarken, ikinci bölümde herhangi bir yorum veya açıklama yapmadan toplamda bin beş yüz dört âyete yer vermektedir. Üçüncü bölümde ise hedeflenenin, adedi mezkûr âyetlerden elde edilen amaç ve gâ-yeleri disiplin altına almak olduğunu vurgulayan Gazzâlî, bunları kırk ana başlık altında işleyeceğini bildirmektedir. (s. 41-46, 125-254).

Eserin kaleme alınma sebebinin, âyetlerin zâhiri anlamlarına yoğunlaşıp onlardaki incelikleri anlamaya çaba göstermeyen kimselerin dikkatlerini bu tarafa çekmek ve bu yönde bir meleke kazandırmak olduğu anlaşılmaktadır. (s. 49-50).

Gazzâlî'ye göre Kur'ân'ın sırrı ve nihâi hedefi, kulları mârifetullah'a, bir diğer deyişle, kullara bahşedilen kavrama gücü nispetinde Allah Teâlâ'yı tanımaya dâvet etmektir. Bu yönüyle Kur'ân'ın sûre ve âyetleri altı genel konu başlığıyla sınırlandırılmıştır ki, ilk üçü esas ve birincil konuları diğer üçü de yan ve tamamlayıcı konuları kapsamaktadır. Esas konular, kendisine dâvet edilenin (Allah Teâla) tanınması, onun tanınmasına yönelik harcanan çabada tâkip edilen yolun bilinmesi ve ona ulaştıklarında dâvete icâbet edip etmemeye göre kulların karşılaşacağı iyi veya kötü akıbetlerle ilgilidir.

Kur'an'daki kimi âyetler, Hak Teâla'nın zâtının, kimisi sıfatlarının kimisi de fiillerinin bilinmesine yöneliktir. Zâtına taalluk eden mârifet, sözle ifâde etmek ve düşünceye yansıtma açısından en dar mârifet alanı olduğundan, âyetlerin buna dâir verdikleri bilgiler işaretlerden ibârettir ki bunların çoğu zât-ı Bârî'nin mutlak takdis ve tâzimini içermektedir. (Mesela Enâm 6/ 100-101, Şûra 42/11, İhlas 112/1-4). Belirttiğimiz açıdan sıfatların mârifet alanı yukarıdaki mârifet alanına oranla daha geniştir. Bundan dolayı hayat, ilim, kudret ve kelam gibi Allah Azze ve Celle'nin sıfatlarını içeren âyetler çoktur. Fiillerin mârifet alanı ise oldukça geniştir. Buna paralel olarak bunlarla ilgili âyetler de çok fazladır. Esâsen varlık sahasında sadece Hak Teâlâ ve fiilleri bulunmaktadır. Onun dışındaki her şey, fiillerinden ibârettir. Ancak Kur'an; şehâdet âleminde (duyularla idrak edilen varlıklar dünyasında) Allah'ın fiiline mahal olan yer, gök, dağ, deniz, hayvan, bitki ve yağmur gibi görünen nesnelere öne çıkarmaktadır. Şehâdet âleminin karşısında gayb âlemi (akıl ve duyular yoluyla hakkında bilgi edinilemeyen varlık alanı) vardır. Hak Teâlâ'nın, hayranlığı en çok celbeden ve onun büyüklüğüne en çok delâlet eden fiilleri, gayb âlemindeki görünmeyen fiilleridir. Ruh ve ârif billah olan kimsenin kalbi bunlara birer misaldir. (s. 51-55).

Âyetlerden anlaşıldığı üzere (mesela Müzzemmil 73/8-9) Allah Teâlâ'nın tanınmasına yönelik harcanan çabada tâkip edilen yolun iki ana dayanağı vardır. Birincisi onu devamlı anma konusunda sebat göstermek ikincisi ise onu anmaya engel olan her şeyden uzak durmaktır. Aslında bu yolculukta ne yolcu ne de hedef tarafında bir hareketlilik vardır. Zira Allah'ın kullara şah damarlarından daha yakın olduğu bilinmektedir. (Kâf 50/16). Bu durum, aynaya akseden bir resme benzemektedir. Ancak aynadaki pas lekeleri resmin net görünmesine engel olmaktadır. Aynanın üzerindeki pas lekelerini temizleyen kimseye resim net bir şekilde görünmeye başlar. Bu esnâda resimden aynaya veya aynadan resme doğru bir hareketlilik yoktur. Burada gerçekleşen tek şey, net görüntünün önündeki engelin yok edilmesidir. Allah Teâlâ, zâtıyla devamlı tecelli etmekte olup nurunun gizli kalması mümkün değildir. Nurun, gözbebeğine gizli kılması, gözbebeğinde bulunan kirden veya onun bu göz alıcı müthiş nura bakmaya güç getirememesinden kaynaklanmaktadır. Kalp gözü, kirden arındırılıp o nuru görebilecek bir güce ulaştığında yukarıdaki resim-ayna misâlinde olduğu gibi bir tecelli/görünme yaşanır. Bu tecelli, bir grup ârifte hulûl/birleşme ve vahdet/birlik olmaksızın aynı anda gerçekleşebilir. Ne var ki aynadaki görüntünün netliği standart olmayıp aynanın görüntü kalitesi ve yüzeyinin düzlüğü ile onu pas lekelerinden arındırma ve parlatma titizliğiyle yakından ilgilidir. (s. 57-59).

Kur'an, kulların ilgili dâvet karşısındaki tutumlarının bir neticesi olarak dâvete icâbet edenlere bahşedilecek nimetler ile bundan yüz çevirenlerin çarpıtılacakları azap ve karşılaşacakları aşağılayıcı durumlardan bahsetmektedir. Buradaki nimet türleri kısaca cennetle ifâde edilirken türlü türlü acı, keder ve aşağılayıcı durumların genel ifâdesi cehennemdir. Kendisine dâvet edilenin (Allah Teâlâ'nın) cemâliyle müşerref olmak nimetlerin en üstünü, ondan mahrum bırakılmak ise keder ve aşağılanmanın en kötüsüdür. Cennet veya cehenneme mülâki olmadan önce iki grubun karşılaşacağı durumlar ile haşır, hesap, mizan ve sırat kavramlarıyla ifâde edilen meseleler de bu kategoride değerlendirilmektedir. Yaklaşık olarak Kur'ân'ın üçte biri bu kısmın detaylıca anlatımına ayrılmıştır. (s. 51, 60).

Kur'an'daki yan konuların ilki; Hz. Adem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. Harun, Hz. Zekeriyâ, Hz. Yahya, Hz. İsa, Hz. Meryem, Hz. Davut, Hz. Hızır gibi enbiyâ ve evliyânın kıssaları ile İblis, Nemrut, Firavun, Âd halkı, Semûd halkı, Eyke halkı ve Mekke putperestleri gibi inkârcıların kıssalarından oluşmaktadır. Kur'an'da büyük bir yekûn oluşturan bu kıssalarda hedeflenen; kulların uyarılması, düşünmeye sevk edilmesi, iyiliğe özendirilmesi ve kötülükten sakındırılmasıdır. (s. 51-52, 61).

Yan konuların ikincisi, inkârcıların mücâdelesini ve öne sürdükleri iddiâların âyetlerin ihtivâ ettiği sağlam delillerle boşa çıkarılışını kapsamaktadır. Bu içerikteki âyetlerin sayısı da çoktur. İnkârcıların asılsız iddiâları şu üç türde toplanmaktadır: 1. Allah'ın, üçün üçüncüsü, meleklerin Allah'ın kızları ve onun bir çocuğu veya ortağı olduğuna dâir Hak Teâlâ'ya isnadı yakışık almayan iddiâlar. 2. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) peygamberliğini kabul etmemek için ona sihirbaz, kâhin ve yalancı gibi niteliklerin yakıştırılması. 3. Ahiret hayatı ve dirilmenin gerçekleşmeyeceği, ayrıca iyilerin cennetle mükâfatlandırılmayıp kötülerin de cehennemle cezalandırılmayacağına yönelik düşünceler. Bu kısımdaki âyetler, inkârcıların zihin dünyasındaki düşüncelerin yanlışlığını beyan ederken insanları o düşüncelerden uzaklaştırmayı hedeflemektedir. (s. 52, 62).

Kur'ân aracılığıyla kullar için belirlenen nihâi hedef olan mârifetullah'a ve ona seyre çaba harcarken bedeninin sâlim neslin/soyun da dâim olması şarttır. Beden ve nesil için çok önemli olan bu iki hususun gerçekleşmesi, sürdürülebilirlik ve zarardan korunma yollarına ihtiyaç duymaktadır. Yeme-içme bedenini, evlenme de neslin varlığını sürdürebilmesi için gereklidir. Ancak yeme-içme ile evlenmenin alanları fitrat gereği mutlak ve kayıtsız değildir. Buna rağmen bu alanlar, Kur'an tarafından disiplin altına alınmış ve çerçevesi çizilmiştir. Zira bu husustaki belirsizlik, nihâi hedefe ulaşmaya engel olabilmektedir. Yeme-içmenin helâl dairesiyle birlikte, helâl yolla geçim kaynağı ve mal-mülk elde etmenin ilkeleri de âyetlerde belirtilmiştir. Alış-veriş, borç ve nafaka hukuku; miras, ganimet ve zekât taksimi ile fâizin konu edinildiği âyetler, bu alana girmektedir. Nesep veya süt bağı sebebiyle bazı evlilikleri yasaklayan âyetler ile boşanma, iddet (evliliği sona eren kadının yeniden evlenebilmesi için beklemesi gereken süre), hul' (eşlerin anlaşmasıyla evliliğe son verilmesi) li'ân (kadının, kendisini zina ile itham eden kocasıyla yeminleşmesi), mehir (nikâh akdinin sonucu olarak kocanın karısına ödemek zorunda olduğu para veya mal), zihâr (kocanın, karısını annesine veya dinen nikâhı düşmeyecek yakınlarına benzetmesi) gibi evlenme kurumuyla ilgili âyetler de bu kısmın diğer âyetleridir. Cihad, isyancılara karşı mücâdele, keffâretler, diyetler, kısas ve hadlerle ilgili âyetler ve benzerleri ise beden ile neslin selâmeti ve devamlılığına gelebilecek zararların defî hususlarına girmektedir. Beden ve nesil bağlamındaki bu âyetlerin tamamı, yan konuların üçüncüsünü oluşturmaktadır. Bu kısım; helâller, haramlar ve hükümler şeklindedir. (s. 63-65).

Gazzâlî'nin yukarıda anlatılan altı genel konunun içerdiği bilgilerin birbirlerine kıyasla kıymet derecelerini belirtmek üzere şehâdet âleminden kullandığı nesnelere dikkat çekmektedir. Bunu şu şekilde ifâde edebiliriz: Hak Teâlâ'nın zâtıyla ilgili bilgiler → kırmızı yakut (الياقوت الأحمر); sıfatları ile ilgili bilgiler → siyaha çalan bordo yakut (الياقوت الأكهب); fiilleri ile ilgili bilgiler → sarı yakut

(الياقوت الأصفر); onun tanınmasında tâkip edilen yolun bilinmesiyle ilgili âyetler → en parlak inci (الدر الأزهر); kulların karşılaşılacağı iyi veya kötü durumların bilinmesiyle ilgili âyetler → yeşil zümrüt (الزمرد الأخضر); iyi ve kötülerin kıssaları → boz amber (العنبر الأشهب) ve en kaliteli yaş tütsü (العود الرطب الأنضر); inkârcılarla mücâdelenin bilgisi → en büyük panzehir (الترياق الاكبر); helâller, haramlar ve hükümler → en üstün misk (المسك الأذفر). (s. 53-54, 56, 59, 60, 61, 62, 65). Gazzâlî, bu nesnelere kullanırken teşbihi hedeflemediğini belirtirken bunların, gizli anlamları taşıyan rumuzlar/simgeler olduğunu ve bunları, ancak şehâdet âlemi ile gayb arasında bağ kurabileceklerin anlayacağını vurgulamaktadır. (s. 82, 93-95).

Diğer yandan musannif, bahsettiği altı genel konunun on farklı alt kola ayrıldığını ve bu on konunun dinî ilimlerin temelini oluşturduğunu belirtmektedir. (s. 65). Bu ilimleri “kabuk” ve “öz” şeklinde nitelendirmekte, “öz ilimler”i de derecelerine göre alt ve üst olarak ikiye ayırmaktadır. Bu arada bu ilimlerle uğraşanları da derecelendirmeye tâbi tutmaktadır. Yeri geldikçe bu ilimlerle ilgili yazdığı eserlerinin isimlerini sıralamayı ihmâl etmemektedir. Ona göre âyetlerin zâhiri ile ilgilenen tefsir ilmi “öz ilimler”e en yakın ilim olsa da “kabuk ilimler”den sayılmaktadır. Fıkıh ve kelam ilmi “öz ilimler”in alt tabasındayken “öz ilimler”in üst tabakasını mârifetullah oluşturmaktadır. (s. 66-77). Ayrıca o, Allah Teâlâ’nın fiillerine işâret eden âyetlerin derin tefekkürle irdelendiğinde dinî ilimler dışında birçok disipline nüve oluşturabileceği üzerinde durmaktadır. (s. 78-81).

Gazzâlî, Kur’an’da Allah Teâlâ’ya isnad edilen el, yüz gibi antropomorfist/insan biçimci ifâdeler ve benzerlerinin (kalem gibi) zâhiri anlamlarıyla anlaşıl-maması gerektiğine dikkat çekerken bu ifâdelerin, gayb âlemindeki hakikatlere işâret ettiğini ve sözü edilen hakikatlerin şehâdet âleminde böyle karşılandığını dillendirmektedir. Riyâzet ve mücâhede ile meşgul olanların bu farkındalığı yaka-ladığının altını çizmektedir. (s. 87-92)

Gazzâlî’ye göre kimi âyetlerin/sûrelerin hadis-i şeriflerde belirtilen nitelikleri almaları, barındırdıkları içeriklerle ilgilidir. O, hadislerde belirtilen Fâtiha sûresinin, efdalül’l-Kur’ân, Âyetel-kürsî’nin Kur’ân âyetlerinin efendisi ve İhlâs sûresinin de Kur’ân’ın üçte birine denk oluşunu, bu çerçevede açıklamaktadır. Bu sûreler hakkında yaptığı açıklamalar ışığında hadis-i şerifte belirtildiği üzere Yâsin sûresinin Kur’ân’ın kalbi oluşu hakkında fikir yürütmeyi ise okuyucuya bırakmaktadır. Fâtiha sûresinin yukarıda belirtilen on konudan sekizini içerdiğini ifâde eden Gazzâlî, bu yönüyle onun, sekiz cennetin kapılarının anahtarı olduğunu dile getirmektedir. (Besmele ona göre Fatihâ’dan bir âyettir.) Ayrıca Fâtiha sûresine verilen efdal olma niteliğini, içerdiği bu konuların çokluğuna bağlamaktadır. Zira “efdal”, “en fazla” anlamındadır. Gazzâlî, İhlâs sûresiyle ilgili nitelirmede

Kur'ân'ın üç esas konusuna işâret edildiğine dikkat çekerken bu sûrenin, esas konuların ilki olan marifetullah'la ilgili olduğundan o konuların üçte birine denk geldiğini dile getirmektedir. Âyete'l-kürsî'nin tek bir âyet içerisinde sadece Allah'ın zâtı, sıfatları ve filleri ile ilgili bilgileri içermesi yönüyle diğer konularla ilgili bilgilere öncü kabul edildiğinden efendilik niteliğini almaya hak kazandığının altını çizmektedir. (s. 98-118).

Gazzâlî, *Cevâhirü'l-Kur'ân*'ın ikinci bölümünde yorumsuz olarak zikrettiği bin beş yüz dört âyetin yedi yüz altmış üç tanesini, üç şekliyle mârifetullah'a ilişkin âyetlerden seçerken, ona göre geriye kalan âyetler (yedi yüz kırk bir âyet) ise mârifetullah'a dönük tâkip edilen yolun pratik safhasıyla ilgilidir. Böylelikle söz konusu âyetlerin birinci kısmının ilmî, ikinci kısmının da amelî boyutu teşkil ettiğini dile getiren Gazzâlî, bu âyetlerin hangi genel konuyla ilgili olduğunu tespit etme hususunda âyetteki baskın anlamı itibâra aldığını ifâde etmektedir. Zira bir âyet birden fazla genel konuyla ilgili olabilir. Diğer yandan o, birincil konuların üçüncü kısmıyla ilgili âyetleri kitapta zikretmemesini, onların çok fazla olmaları yanında ilk iki genel konunun nihâî hedefe ulaşmada elzem ve daha önemli olmalarına bağlamaktadır. (s. 125-255).

Musannifin hayatında birbirinden farklı bazı dönemlerin yer aldığı ve bu farklılığın eserlerini etkilediği göz önünde bulundurulduğunda, onun *Cevâhirü'l-Kur'ân*'ı kaleme alışının, inzivâya çekildiği döneme rastladığı anlaşılmaktadır. Onun, islâmî ilimler çerçevesinde her bilginin değil, bu sahadaki en üst bilginin (mârifetullah) peşinde olduğu, eserde bâriz bir şekilde görülmektedir.

Eser, âyetleri genel bir bakış açısıyla tasnîfe tâbi tutup buradaki incelikleri ortaya koyduğundan konulu tefsir çalışmaları arasında zikredilebilir. Ancak eserde daha çok, inzivâî hayata, riyâzet ve mücâhede ile meşgul olmaya özendirilmekte ve bu hâlle hemhâl olurken ikinci bölümde zikredilen âyetlerin tefekkürle okunması ve mütâlaa edilmesinin bu hayata vereceği büyük katkıya dikkat çekilmektedir. Bu yönüyle de eser, tasavvuf-ahlâk eseri olarak değerlendirilebilir.

Eser, birden fazla kez farklı yayınevleri tarafından basılmıştır. 1883 yılında Hindistan'ın Mumbai (1995 yılına dek Bombay) kentinde, 1884 yılında da Mekte'de yayımlanmıştır. Bildiğimiz kadarıyla, en son bir komisyonun tahkik çalışmasıyla Beyrut'ta bulunan Minhâc yayınevinde (Dârü'l-Minhâc) neşredilmiştir. (2019). Bu çalışma, Türkiye'deki farklı dört yazma eser kütüphanesinden seçilen, muhakkiklerin çok değerli diye nitelediği dört yazma nüshanın mukâbelesiyle ortaya çıkarılmıştır. Eserde geçen hadis ve rivâyetlerin tahrîcinin yapılması, ulemâ sözlerinin kimi kaynaklardaki yerlerinin dipnotta gösterilmesi, ayrıca okuyucuya kolaylık olsun diye bazı kelimelere i'râb harekesi konulması çalışmaya değer katmıştır.